

Fodor Gábor

»ITT BORZALMAS BÜNTETT TÖRTÉNT...«

Waldner bácsi népe nyomában –
Kőbányai János interjúja

Hagyományos értelemben kispolgárinak mondható családban nőttem fel. A fogalom jó és rossz értelmében egyaránt. A kispolgári mint negatív, a jelző nélküli *polgári* pedig mint progresszív vonal létezett a szellemi környezetben, ahol felnőttem. Édesapám egy igazi, nagyrédei parasztfamiliából származik. A sokgyerekes családból – mint élesezű, szorgalmas diák - ő tanult egyedül tovább. A harmincas években végezte a gimnáziumot. Ausztriában leventeként esett amerikai hadifogságba. A negyvenes évek végén és az ötvenesek elején végezte el a jogi egyetemet, és ügyvédként tért vissza Gyöngyösre. Tipikus első generációs értelmiségi út az övé. Édesanyám polgárosodó családból jött, ahol több nemzedéken keresztül iparosok, kézművesek adták egymás kezébe a stafétabotot. Nyugdíjas koráig a városi tanácsnál dolgozott.

Anyai nagyszüleimmel közös fedél alatt éltünk egy kétszobás kertes házban Gyöngyösön; együtt a három generáció. Bátyámmal és a nagyszülőkkel az egyik szobában laktunk, a másikban pedig édesanyám és édesapám. Egész gyerekkoromban egyik építkezés sodrából a másikba estünk: tovább és tovább bővítettük a házat. Mire mindenkinek felépült a külön szobája, addigra mi, gyerekek, kiröpültünk – a nagyszüleim pedig meghaltak. Így a szüleim most ketten élnek egy nagy házban. A kor szimbólumának is felfogható ez a folyamat.

A *zsidó* szót, fogalmat, először gyerekkorban hallottam, a szülői házban.

Bizonyára a több nemzedék együttélése okán: a *törtelem a család mindennapi szereplőjévé vált*. Ezért szerencsésen különös gyermekkorom volt, így a sors kegyeltjének érzem magam. Nagyapám sokat mesélt a századfordulós időkről vagy az első világháborúról, amelyben katonaként részt vett. Igazi self made man volt. Vasúti műhelyben dolgozott, találmányokat tervezett. Később, egy balesete után olyan munkahelyet tanácsoltak számára, ahol sok időt tölthet szabad levegőn. Így lett [gőz]mozdonyvezető. Meggyőződéses szociáldemokrata, noha egyik pártba sem lépett be. A polcán ott álltak Marx és Engels művei Thomas Manné mellett. És József Attila versei. Akkor szereztem a legnagyobb örömet számára, ha József Attila-verseket szavaltam neki, s ezt rendre meg is jutalmazta. Könyvtárosként fejezte be pályáját. Ő maga is írt kisebb lapokban, egyik novellája még az *Új Idők*-ben is megjelent. Az ő aurája és könyvei meghatározták családunk szellemét. Könyvekben nem volt hiány. Legtöbbször a padlón tornyosultak, mert az állandó építkezések során téglára és malterre költöttünk minden pénzt. A bútorok és más lakáskiegészítők csak tizenhat éves koromban tűn-

FOTÓ: KŐBÁNYAI JÁNOS

tek fel a lakásban, amikor végre kezdett megszűnni az állandó ideiglenesség. Több ezer könyvből – régiekből és újakból – válogathattunk. Hallgattuk a Szabad Európa Rádiót, s megbeszéltük a látottakat, hallottakat.

Apám a második világháborúról, az azt megelőző és követő sorsfordító évekről mesélt sokat. A szüleim nem voltak párttagok, de ellenállók sem. Távolsgártartással élték a kort, amely osztályrészükül jutott. Tartották a vallást. Hittanra járattak. Édesanyám a mai napig templomlátogató. Nyitottságukat megőrizték. Eredeti értelmében élték meg a vallást. Ez abban is megnyilvánult, hogy édesanyám erősen bírálta papjainkat, hitoktatónkat, mert nem a vallás szép és örök dolgaira tanítottak, nem az igaz hitre, hanem mechanikus kötetmek sulykolására fektették a hangsúlyt. Ebből a mély és szeretetlenségű viszonyból és viszonyulásból nagyon sokat kaptam az indulásomkor – s most, amikor tudatosan tekintek vissza az effajta hatásokra, tudom, mennyire pozitív volt ez az útravaló.

Ha a második világháborúról beszélünk, akkor bizony szóba került, hogy *mi történt a zsidósággal*. Ho-

vá lettek a gyöngyösi zsidók? Milyen volt az élet, amikor zsidók is éltek Gyöngyösön? A szüleim nem tudtak pontos adatokat, de körülbelül háromezerre tették számukat az akkori húsz-huszonöt ezres lélekszámú városban, ami tekintélyes aránynak tekinthető. Döntő részüket elvitték: deportálták. Édesapámnak, mivel ügyvéd volt, ügyfelei, ismerősei, barátai voltak a néhány száz visszatérő között. Én is emlékszem egyikükre: Waldner bácsira, aki üveges volt, és rendszeresen járt hozzánk. A gyöngyösi zsinagóga elnéptelenedett, romokban hevert; szakadt teteje alatt bútorok áztak vagy porosodtak. Mostanában kitarozták. Szép. A környéket is kicsinosították. Egy-két presszót nyitottak, a fiatalok ott üldögélnek. Bekapcsolják újra a város vérkeringésébe. Ez jól. Ma a felújított zsinagóga bútoráruházként szolgál.

A szüleimet megrázta a deportálás ténye. Őszinte felháborodással beszéltek róla. Auschwitzról. Másfelől a zsidó kultúra zártságáról, különös magányáról is beszéltek. Más rokonaim közel sem ilyen nyitottan viszonyultak ehhez a kérdéshez. Akik a képernyőn feltűnő szereplőkről – színészeiről, bemondóiról, kimittudósiról – meg-megjegyezték: „Na, ez is egy zsidó.” „Na, itt is egy zsidó.” Egy bizonyos körben népi társasjátéknak számított a találgatás: vajon melyik arc alatt bújlik a zsidó? Ez a reakció előítéletes és pejoratív. Antiszemita. Tehát a tágabb családban a zsidókhoz való viszonyulás mindkét meghatározó fajtájával találkozhattam. Sem az egyik, sem a másik megjelenítés különösebben nem foglalkoztatott. Azt sem elemeztem különösebben, hogy a hittanórán zsidó történeteket tanulunk, a vallásos rokonaim pedig zsidóellenes kijelentéseket tesznek.

Már hatéves koromtól faltam a könyveket. Tíz és tizenegyedik évem között aztán rengeteget olvastam. A zsidók problémája azonban csak a gimnáziumba kerülésem után kezdett érdekelni, amikor megpróbáltam helyükre rendezni addigra fölgülemlett ismereteimet. A szokásos közhely-előítéletekkel találkoztam, amelyekről még nem tudtam, hogy közhelyek és előítéletek. A társaimtól, barátaimtól azt hallottam, „Itt azért nem mennek rendben a dolgok, mert a zsidók uralják titokban a mezőnyt Magyarországon. A háttérben összefonódnak, fojtogatnak.” Ezek a „klasszikus” előítéletek abból a húszas, harmincas évekbeli kispolgári világból származtak, amely az én rokonságom egy részének is meghatározta a gondolkodását. Ránk is hatottak. Egy tizenéves nem tud differenciálni. Hova tenni. Részben kételyekkel ugyan, de elfogadtam őket. Nem igazán kritikusan, ellenérzésekkel. Ez az idő csak később jött az életemben, amikor igyekeztem nagyon tudatosan átgondolni ezt a konfliktusmezőt.

Tehát az előítéleteket részben elfogadtam. Hiszen a barátaim is mondták. Biztosan létezik valami titokzatos erő, amiről én nem tudok. Ami működik. A tizenéves fogékony arra, amit hall. A magunk mögött hagyott rendszertől nem fogadtuk el, amit mondott. Akkor sem, ha igazat szólt. Nyomottság és lappangó nagy titkok vettek bennünket körül. Persze korántsem állítanám, hogy ez a látens antiszemitizmus állt volna érdeklődésünk homlokterében. Megvoltak a magunk problémái: a zene és az irodalom. A csöves divat. A Beatrice-koncertek. Csavargások. S olyan gimnáziumi „konfliktusok”, melyek során a tanáraink letépték rólunk a babos kendőt. S mivel egy viszonylag toleráns, meleg otthonos-

ság érzetét keltő alma materem volt Gyöngyösön: ezek a lázadások különösebb horzsolások nélkül végződtek. Azért felébredtek bennem a kételyek is. Főképp azért, mert olvastam. Thomas Mannt, Bulgakovot, Iszaak Babelt, Malamudot. Minden kavargott bennem. Az iskolai történelemoktatás nem igazított el. Lábjegyzetszinten sem. Az engem meghatározó kispolgári réteg gyermeke voltam, tehát gondolkodás nélkül volt számomra evidens: amit az iskolai történelemórán tanítanak: az nem igaz.

Zsidót, Waldner bácsin kívül, továbbra sem ismer-tem.

Apám is megdöbbent a választásomtól, amikor közöltem vele, hogy a jogi karra jelentkezem. A történelem-tudomány és a magyar irodalom vonzott. A bölcsész és a jogi kar között kellett választanom. A bölcsészet közelebb állt hozzám, de arra gondoltam, a jogi karon olyan praktikus tudásra tehetek szert, amit aztán később magamtól nem sajátíthatnék el. A későbbi pályám igazolta a döntést. Zalaegerszezen töltöttem az előfelvételis katonaidőt. Utána egy jó ideig nehezen tudtam elviselni a nem választott közösséget. Hónapoknak kellett eltelnie, míg oldódott bennem a nyomás. Hamar el is hagytam a budaörsi jogászkollégiumot. A hosszú folyosó az egy szál ablakával fölédzte a laktanya bezárt-ságát. Hamarosan egy lánnyal kiköltöztünk alberletbe.

Nagy várakozásokkal érkeztem Budapestre: „Egyetemista leszek Budapesten. Nagyon klassz. Inspiráló. Retentő sok okos, értelmes dolgot fogok megtanulni.” Három hónap alatt rájöttem, hogy ez egyáltalán nem így van. Az emberrel senki nem foglalkozik. Ha valamit akar: magára utalt. Nincs inspiráló, doppingoló közeg. Ez fantasztikus város, óriási lehetőségekkel, de ha nem vagy rajta, itt semmi nem fog történni veled. Az egyetem is ilyen: a legbugyutább tantárgyaktól és tanároktól a legizgalmasabbakig egy kupacban minden megtalálható itt. Részben a szerencsén, részben a rátermett-ségen múlik, mit profitálsz belőle.

Nagy csalódás volt. Azt hittem; itt várnak, csak be kell kapcsolódnom. Később ez a kapcsolódás elég könnyen ment. Nem gátoltak komplexusok, mint nem egy vidéki nemzedéktársamat, akiknek a legtöbbször állandó harc-ként fogta föl fővárosi életét, hogy neki mint nehéz helyzetű vidékinek szakadatlanul küzdenie kell az előnyökbe született pestiekkel szemben. Biztos a nyitott háttérnek köszönhetően nem volt bennem soha kisebbrendűségi érzés, hogy nekem itt valami hátrányt kellene ledolgoznom. A vidékiséget soha nem éltem meg negatívumként. Noha elismerem: vannak hátrányos oldalai. Budapestre kerülésemig tízszer-tizenöt-ször ha színházban megfordultam. Legtöbbször gyöngyösi tájolásokon, egy-kétszer más vidéki városban, néha Pesten. Az ember így másként viszonyul ahhoz a kevéshez, amihez hozzájut.

Amikor ráhangolódtam, hogy itt nem kapok semmit sem készen, nagy érdeklődéssel szívtam magamba Budapestet: érdekes embereket ismertem meg, új barátokat szereztem, akiktől tanulni lehetett. Egy-másfél év elteltével eléggé jól el tudtam már itt igazodni.

Szerettem volna zsidókkal is megismerkedni. Waldner bácsi népével. Úgy tudtam: ők is Budapesten élnek nagyobb számban. Nem tudtam felismerni őket. Máig sem. Pontosabban: örülségnek tartom a „felismerési” buzgalmat. Osztályozást. Újra – emeltebb és érettebb

szinten – kezdett érdekelni a történelem. *Jött Bibó.*

A nevezetes *Zsidókérdés-tanulmánya*. Egy fénymásolat formájában. Ez még jóval a Bibó István szakkollégium előtt történt, 1982-ben. Csak jó két év múlva jelent meg újra hivatalosan a *Zsidókérdés és asszimiláció* című tanulmánykötetben. Később kiadta az Európai Protestáns Egyetem a „piros Bibót”. Ezt én is megszereztem. Aztán jött egy Huszár Tibor-féle interjú, válogatás, majd magyarországi összkiadás. De annak a fénymásolatnak hatásával semmilyen későbbi találkozás megrendítő ereje nem mérhető össze. Arra készítetted, hogy érdekeljen, foglalkoztasson a magyar zsidók sorsa, és tragédiájuk viszonyában újrarendezem, értékeljem a magam helyét.

A kollégiumban már beszéltünk a zsidókról. Már ott, Budaörsön elkezdtek szervezni a szakkollégiumot. Az onnan kiköltözők kezdeményezték. Fiatal tanársegédek, mint Kéri László, Cs. Kiss Lajos és mások olyan olvasmányokat adtak a kezünkbe, melyek nemcsak a kincstári elvárásokat és gondolkodást tükrözték. Ott, a kollégiumban láttam valakinek a kezében azt a bizonyos Bibó-tanulmányt. A címe rendkívül sokat ígért (*Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*). Bibó István nevét hallottam már, de eredetiben egy sorát sem olvastam. Elkértem. Utána is ért egy nagyobb lökés e témában. *Fejlesztéstanulmányok* címen egy félszamizdat sorozatot szerkesztettek a jogi karon. *Közép-európai zsidókérdés* címen itt jelent meg egy később betiltott, vaskos dokumentumgyűjtemény, amely elég széles mezőben tárta fel a kérdéskör történelmi, társadalmi és filozófiai gyökereit. Miszlivetz Feri adta a kezembe, akinek szintén sokat köszönhetek. Ez is 1983-84 körül történt. Ilyen előzmények után az akkor alakuló egyetemi szakkollégiumokban vitákat rendeztek a zsidókérdésről. Szombathely mellett, Velemenben egy egész szakkollégiumi tábor kifejezetten ennek a témának szenteltek.

Új tapasztalatok nélküli nemzedék találkozott ezzel a problémával. Előítéletek nélkül vagy készen kapott előítéletekkel jöttünk. A saját utamat jellemzőnek és hasznosnak tartom ebből a szempontból. Hasznosnak, mert meg kellett küzdenem az igazságért, a saját véleményemért. A saját magunk megharcolta igazságok a legfontosabbak, értékesebbek. Ugyanis lényeges az alap, amelyet az ember készen örököl. De eljön a kor – ez általában tizennyolc és huszonöt év körül adódik –, amikor újra föl kell tenni a kérdéseket. Újra át kell értékelni az emóciókból táplálkozó, származási miliő közvetítésével beivódott igazságok érvényét. Számomra a zsidósághoz való viszony fontos és tisztázatlan kérdés volt. Elementáris erővel tört fel belőlem, hogy szembesüljek veled, s a magam viszonyát kialakítsam. A vitákat Kovács András, a filozófus, Simon Róbert iszlamista és Korán-fordító vagy Miszlivetz Ferenc és mások előadásai vezették be. A vitaindítók az antiszemitizmus magyarországi gyökereit boncolták, s nemcsak a múlttól, de a jelenről is szóltak. Kovács András a saját, tabunak számító kutatásairól is beszámolt. Eredményei az akkoriban indult *Medvetánc*-ban jelentek meg, amelynek kezdetektől fogva lelkes olvasójául szegődtem. *S jött a szamizdat. A Beszélő, a Máshonnan Beszélő, sőt a Magyar Zsidó* is. Minden eljutott hozzánk a szakkollégiumba.

Hozzám hasonló fiatalok alapították. Akik megérkeztek, itt voltak, s azt tapasztalták, hogy ez az egyetem

egyáltalán nem olyan jó, mint amit szerettek volna. Véletlenül adódott egy lehetőség: egy lerobbant épület a Ménesi úton. Amit ki lehetett igényelni, el lehetett foglalni, ahol otthont lehetett alapítani. Már Budaörsön egy emeletet foglalt magába a jogász szakkollégium, Stumpf Pistáé, a későbbi igazgatónké az érdem, hogy ezt a nyugodtabb felkészülésre alkalmas teret kiharcolta számunkra. Lelkesen költöztünk be. Mi magunk alkottuk meg a szabályainkat. Ez példaértékű demokratikus intézménynek számított. Évekig a csodájára jártak. Az alapszabályunk mintát nyújtott a többi hasonló szerveződésnek. (Noha nem mi voltunk az elsők, hanem a *Rajk László Szakkollégium* a Közgazdasági Egyetemen a hetvenes években – ők nékoszos beütésekkel egészen más irányba fejlődtek tovább.) A kollégium azzal az igénnyel alakult, hogy a társadalomtudományok iránt elmélyültebben érdeklődő, vidéki kollégistáknak adjon teret közös művelődésre. Bibó nevét csak mi használtuk. Az egyetemtől kértük, de nem engedték. Hivatalosan Jogász Társadalomtudományi Szakkollégiumként „futottunk”. Csak 88-ban válhattunk nyilvánosan is bibóistákká.

Idegen voltlunk a „nem ütök a jogászt agyon”-mentalitás és életforma. Nagyon sok értelmes, nyílt eszű katonatársam süppedt bele ebbe az erjedt, felületes, dzsentroid, ivós „hagyományba” – bár hozzá kell tennem: legkevésbé az ELTE Jogi Karán, noha itt is előfordult. Ez a viselkedés és felfogás megdöbbentett és taszított. Engem az hajtott, hogy sokat kell tapasztalnom, élményt és tudást gyűjtenem, s persze az ismereteket elrendezni, tisztázni magamban. Élénk társadalmi életet éltem: avantgárd színházakba és koncertekre jártam, vitákra vettem részt, hálásan szívtam magamba, amit Budapest nyújtott. Bár soha nem válogattam e szempont szerint: egyre több olyan új barátom adódott, akik később elmondták, hogy zsidó származásúak vagy csak egyszerűen: zsidók. Ez ösztönösen alakult így. Közös volt a gondolkodásunk, az érdeklődésünk, a kulturális beállítódásunk és vonzalmaink. Erre az elemre csak később derült fény. E találkozások hatására fokozatosan jöttem rá arra – ami előtte is bennem kavargott –, mekkora botrány az, ami a holocaustban történt. Amit középiskolás korom meghatározó költője, Pilinszky ír le egyik versében, hogy *Auschwitz után megszűnik az emberi történelem lehetősége*. Ezt a gondolatot csak ekkor értettem meg igazán. Könyvek, filmek, beszélgetések (túlélők) vittek egyre közelebb a mondat jelentéstartalmahoz. Az emberek keveset és nehezen beszélnek róla. Nem lehet erről mesélni. Csak előjön időnként, hogy mi történt akkor. Velük, a családjukkal. Felkavartak.

Fokozatosan érlelődött meg bennem az iszony. Annak a tudata, hogy *itt borzalmas bűntény történt*. S hogy ez a huszadik századi történelem, az európai civilizáció sarokköve. Emellett nem lehet elmenni annak sem, aki nem is élt akkor. Az embernek ki kell alakítania vele szemben a viszonyát.

Hajlamosak vagyunk a könnyebb ellenállás irányába sodródni, könnyebben fogadunk el hülyeségeket kész tényként. Könnyebben elfogadunk skatulyázásokat. Szívesebben tuszolkoljuk bele a valóságot előregyártott rekeszekbe. Az előítéleteink: ilyen rekeszek. Mindannyian ilyenek vagyunk: mindenféle előítélet abból fakad, hogy nem teszünk erőfeszítéseket a tőlünk különböző megismerésére. S a „kényelem” ide vezethet. Ez a

holocaust tanulsága számomra. Ezért van élő közöm hozzá. Akkor is, ha nem is éltem akkor. Azért van közöm hozzá, mert bennem is megvan a lehetőség, hogy a könnyebb ellenállás felé menjek, hogy kész ténynek fogadjak el hülyeségeket, amik ide vezetnek. Ahogy Hannah Arendt is megírta; a Gonosz nem tüzet fújó, patás figuraként jelenik meg, hanem egyszerű emberek millióiban, százmillióiban. Akik élnek az egyszerű és előítéletekkel terhelt életüket. A fasizmus rájuk épít, bennük ölt formát. Az elkövetett botrányos szörnyűségek miattuk következhetek be: nem azért, mert elvetemültek voltak, hanem mert nem mertek szembenézni azzal a valósággal, amelyben éltek. Élnek. Nem merték-mérik feltenni maguknak az igazi kérdéseket.

Nem néztünk máig se szembe azzal, mi, miért és hogyan történt. Ami megtörtént. Nincs más garancia arra, hogy hasonló szegény, botrány be ne következhesen, mint hogy megtudjuk, valójában mi is történt, és mik voltak az okai? Saját előítéleteink elé kell mennünk. Hogy szűkítsem-pontosítsam a kört: itt, Magyarországon az előítéletek ne irányítsanak bennünket az elkövetkezendő időkből.

Mindig szegényen és felháborodással tölt el, ha a holocaustról hallok, olvasok. Lehet, hogy azért, mert érzelmes személyiség vagyok. Bevallom, noha a hollywoodi stílust nem kedvelem – a *Schindler listája* borzasztó hatást gyakorolt rám. Kétszer is megnéztem. Pedig egykori filmklubvezetőként is inkább a művészfilmeket kedvelem, például Antonioni rajongója vagyok. Teljesen „kész” voltam a vetítés után. Nagyon jó a film azért is, mert hasznos.

Ezek a szembesülések mélyen érintenek. Végtelen düh, tehetetlenség és lelkiismeret-furdalás kerít hatalmába. *Borzalmas bűn történt az emberiség ellen.* Ezt éreztem a Washingtoni Holocaust Múzeumban is. Rendkívül megrázott. Teljesen rosszul voltam. Ezeket végig kell menni! Ezeket az emlékhelyeket meg kell nézni! Tudni kell: mi történt. Mert mindenkiben benne él valamilyen módon a holocaust.

Eljött 1988. Majd 1990. Csóstitül szakadtak a fejünkre a népi-urbánus szakító erő. Kitértünk előlük. Szerettük volna, ha nemzedékünkben elhal, fennakad ez a nem éppen építő hagyomány. Egy velünk szimpatizáló idősebb barátunk talált ránk kifejező hasonlatot: „A FIDESZ olyan, mint az elvált szülők gyermeke. A haragban lévő mindkét féllel egyaránt találkozik, jó kapcsolatot tart fenn, mindkettőt szereti, de nem akarja az ő útjukat járni.” Ezt helyes stratégiának tartottam. 90-ben az első szabad választások alkalmával a vad múltnézés és zsidózás meglepett. Nem nagyon, de mégis. (Gondoltam, működni fog egy önmérséklet vagy egyfajta önkontroll.) Miután ez bekövetkezett, csak még jobban megerősített abban, hogy ezekről a sorskérdésekről beszélni kell. Hiányzik a kibeszélés. Ki kell szabadulni az elfojtott komplexusoknak, dühöknek. Ez be is következett, de az ember remélte, hogy kulturáltabb formában fog megtörténni. A *zsidósággal* persze mélyütésként ért. Fájt. De túltettük rajta magunkat.

Az eszmélkedés, a tanulás viszonylag védett öbleiből kikerültünk a nyílt és viharos tengerre. Nemsokára a parlament Kisebbségi és Emberi Jogi Bizottságának lettem az elnöke. Szívesen vállaltam. Noha sokan óvtak tőle, hogy ez a poszt csak kudarcokkal járhat. Itt lesz a legnagyobb acsarkodás, gyűlölködés. Ebben nem sokat tévedtek, de nekem épp az tetszett, hogy itt terem nyílt

valóra váltani azokat az eszméket, melyekért korábban magammal megkúzdóttam. Itt tenni lehet. Segíteni. Rajtam is áll, hogy szűkebb és tágabb környezetem valamivel jobban, kellemesebben élje életét. Mert ezen a területen rengeteg a tennivaló, s én erre születtem. A bizottságot is ebben a szellemben igyekeztem vezetni. Voltak eredményeink, kudarcaink – ez a parlamenti felállásból is következett –, kemény vitáink, de a hároméves munkát eredményesnek tartom – ezt még ellenfeleim is elismerték.

Itt, ezen a „megfigyelőponton” mély gyűlölettel, előítéletekkel, ellenszenvvel találkoztam a beérkezett anyagokban, s néha – ha kulturáltabb formában is – a bizottsági tagok részéről. Ekkor jelentkeztek a sajtóban a *numerus clausus* újrabevezetését szorgalmazó írások, például a *Hunnia-ügyek*. Ezek lecsapódtak a bizottság ülésein, napirendi pontjaiban. Nem sokra jutottunk, mert a kormánykoalíció pártjai rendre megakadályozták, hogy bármit is lépünk. Ez nagyon tanulságos volt számomra: én úgy vettem észre, hogy a konzervatív oldalhoz tartozó politikusok legtöbbször nem mert szembenézni ezekkel a kérdésekkel, minden tevékenységük arra irányult, hogy e problémák súlyát bagatellizálják. S bizony, tapasztalható volt náluk egy cinkos összekacsintás ezekkel a méltatlan és felháborító örökségekkel szemben. Ezt elképesztőnek tartottam.

Az egész problémát a hiány lengi körül. Nem jött még el a kibeszélés nagy napja. Kora. A borzalom nincs eltakarítva, nincs helyretéve sem a történelemben, sem a kultúrában. Ami biztos és állandó tényező: az a tudatlanság. *S nem adták meg ennek a fájdalomnak az öt megillető, méltó tisztességet.* Ebből fakadnak az örök értelmezési problémák.

A múlt rendszerben titok burkolta. S a rendszer hiteltelensége folytán nem hitt senki abban, amit a sorok között, szegénylősen mondtak róla. Az újban pedig kihasználva a homályt és hiátust, egyenesen kétségbe vonják a tényét vagy a mértékét. Ilyen szerencsétlen előzményekre épülnek az ordas eszmék, amelyek újra ránk vigyorognak.

Természetes viszonyt kellene kialakítani a zsidósághoz és tragédiájához. Ehhez idő kell, hogy lerakódjék a magyar történelemben és kultúrában. A magunk mögött hagyott ötven év a lefojtottság ötven éve volt. Ebből a szempontból mindent újra kell kezdeni. Konfliktusokkal fog járni a kibeszélés, de meg kell hogy történnjen. Tényekhez és nem hátszándékokhoz kell viszonyulni.

A jogi karon máig tanítok társadalomfilozófiát. Az előadásaim témájául gyakran választom az antiszemitizmus és az előítéletesség jelenségét. Sőt. Ha lehetőségem nyílik rá, ezekről a kérdésekről gimnazistákkal is eszmét cserélek. Legutóbb nagyon tanulságos találkozáson vettem részt a gyöngyösi alma materem diákjaival. Nagyon helyes, nyitott gyerekek hívtak meg. Nem a tanárok. A gyerekek valósággal becsempésztek az iskolába. Negyven-ötven száccal töltöttem az egész délutánt. Tudatosan irányítottam a beszélgetés fonálát az antiszemitizmus és a cigánykérdés problémáira, hogy kitapogassam: hogyan gondolkodnak. Ezek a természetükből eredően nyitott, romlatlan fiatalok ugyanazokat az előítéletes közhely-sztereotípiákat vallották, amelyek vagy egy évszázada mérgezik a magyar társadalmat. Előítéletek nélkül. Mert bármilyen paradoxnak tűnik is, nin-

csenek bennük előítéletek. Ezeket a sztereotípiákat hallják, ezzel veszi körül őket a felnőtt társadalom. Mint aki kétszer ugyanabba a folyóba lép: magamra ismertem bennük. Harmadikos és negyedikes gyerekek voltak. Kérdeztem tőlük, beszéltek-e valaha is az iskolában ezekről a kérdésekről? Azt mondták: soha az életben.

Nincs tökéletes megoldás. Nincs válasz, mit kell csinálni. Csomó dologba kell belefogni. Egyszerre. Az oktatási rendszer: tarthatatlan. Elképesztő a helyzet, hogy évről évre úgy hagyják el az érettségizett diákok a gimnáziumot, hogy soha az életben nem kaptak kimerítő felvilágosítást a holocaust traumarendszeréről. Hogy milyen az előítéletes gondolkodás, mihez vezetnek a társadalmi előítéletek, mi az antiszemitizmus gyökere, mi van a cigánykérdéssel. Be szoktam mutatni egy röp lapot a diákjaimnak, amit a Vatra Romanesca adott ki Romániában. Arról szól, miért veszélyesek ezek a magyarok. Mert: „megszállták” a kulturális élet egészét. Külföldi kapcsolataik révén egy nagy világösszeesküvés részei. Kezükben vannak a bankok. Ők irányítják a gazdasági és szellemi élet központjait. “Azokat a klasszikus közhelyeket sorolják föl, melyeket a zsidókkal kapcsolatban szoktak elmondani. Nálunk. Én például azt is tudom, hogy Japánban ugyanezt mondják a kínaiakról. Egyes fekete országokban pedig éppen az arabokról. *Az előítéletek univerzális szótárral rendelkeznek. Az európai civilizációban ezt a szótárt és nyelvet javarészt a zsidókkal szemben beszélük, s ez a beszédmód példátlan katasztrófához vezetett.*

Amikor az előítéletek azonos jegyeiről beszélek, közel tudok kerülni hallgatóimhoz. Be tudják azonosítani a jelenséget. „Jé! Erdélyben ugyanezt csinálják a magyarokkal.” Amiket éppen mi feltételezünk a zsidókról. Akiket egyébként soha életünkben nem is láttunk. Mert az is kiderül, hogy szinte senkinek sincs közvetlen tapasztalata, sőt: még ismeretsége sem. (Idén viszont már nem egy tanítványom jelentette ki magáról büszkén, hogy ő zsidó. Ez is merőben új és pozitív fejlemény.)

Nálam sokkal okosabb emberek rengeteg tanulmányt írtak az antiszemitizmus kialakulásáról és azokról az okokról, amelyek ma is életben tartják. A magam tapasztalata szerint döntő motívuma: valami komplexus. Társadalomlélektani komplexus. Sikertelenségeink, kudarcaink mágiikus-szimbolikus kivetítése. Ez vezet a bűnbakképző mechanizmusokhoz. Egy kisebbségi csoport mindig könnyen válik bűnbakképzés áldozatává: hiszen valaki más felelős azért, mert nem vittem semmire, nem jutottam oda, ahova akartam. Nem én vagyok érte a felelős, hiszen én nagyszerű és tökéletes vagyok. Azért nincs sikerem, mert titkos erők esküdtek össze ellenem. Mindenütt az effajta kiindulás-mechanizmussal találkozom.

S ez a séma dominál a rendszerrel való viszonyban is. Sokan azt gondolták, azért nem érték el, amit szerettek volna, mert itt voltak az oroszok vagy a bűdös kommunisták, akik mindenben meggátolták őket. A rendszerváltás után bajba kerültek, ezért régi-új bűnbakok után kellett nézniük. Szerintem ez a *kivetítés-kényelmesség* és nagyfokú önismerethiány – és az erre való készítettség – az oka minden előítéletes viselkedésnek. Ennek esett áldozatul a zsidóság mindenfajta társadalmi rendszerben.

Különösen itt a térségünkben. Közép- vagy Kelet-Európában. Itt és a környező kis országokban, ahol mindig bizonytalan volt az önálló állami lét, ahol mindig

kétséges volt a gazdaság és a kultúra állapota, ahol a nagy tömegek mindig nyomorban éltek. S vezető, vékony elitjeik is hagyományosan komplexusoktól szenvedtek. Különösen a németekkel szemben szenvedtek kisebbségi érzésben, de ez a komplexus roncsol a vidék és város hamis ellentétében is.

A választási kampány során nemegyszer találkoztam olyan előítéletes véleménnyel, hogy az SZDSZ-re nem szavaznak, mert az *zsidó párt*. Szimpatikus, amit mondok, de akkor se szavaz rá, mert zsidó párt. Van, aki rólam is azt hiszi, hogy zsidónak születtem vagy éppen „zsidóbérenc” vagyok. Előfordult, hogy valaki azért tisztelt meg a bizalmával, mert „legalább maga nem zsidó közülük”. Erre csak azt tudom válaszolni: nem így fogom fel a világot, s ez az előítéletesség számomra elképesztő. Mindennek ellenére nagyon jó eredményt értünk el. S ez azt bizonyítja, hogy az emberek többségét ez a torz és egymásra úszító megosztottság már nem foglalkoztatja. Bizottsági elnökként rosszabbra számítottam. A választás „üzenetei” ebből a szempontból rendkívül megnyugtatóak. S ez az eredmény is abban erősíti meg, hogy mindenről nyíltan kell beszélni.

Megértem, de nem értek egyet azzal, ha sokat szenvedett emberek azt kívánják, hogy ilyen és olyan véleményt be kell tiltani. Ami tilos, az egyúttal a heroizmus nimbuszával is felruház. A hülyeséget is el kell mondani. Terápiásan kibeszélni. A szólásszabadság szent. (Bizonyos nyílt uszításokat leszámítva.) Csak azt kell – az elmúlt négy évből okulva – kizárni, hogy politikailag vagy szellemileg felelős tényezők ne kacsintsanak össze a hülyeséggel. Tegyük világossá, hogy ez rossz, helytelen, disznóság. Nem tiltással, de belső meggyőződéssel kell e szélsőséget kiszűrni az életünkéből. Csak így lehet hatásosan föllépni az előítéletesség ellen. Ha nem a jogi, de az önkéntes erkölcsi törvényekben bízunk. Abban a bölcsességben, amely az ideai választásokon fölénybe került.

A holocaust túlélőivel – minden életben maradt zsidó vagy annak leszármazottja az – szemben a feloldás, a bocsánatkérés még nem történt meg. Voltak persze próbálkozások. Bibó írása is ilyen volt. Vagy Göncz Árpád beszéde az operaházi díszünnepségen. Kevés olyan politikus van, mint ő, akinek a beszédei mindig komoly gondolati tartalmat hordoznak. De mindez kevés. Szerintem most jött el annak az esélye, hogy a görcsök feloldódnak. Hogy megjön a mersz a szembenézésre. És megadjuk a nyugalmat az eddig csak tovább és tovább odázott lelki békének. Az áldozatoknak. Az átélőknek. Mindezt nem lehet megtenni egyetlen nagy gesztussal. De bízom benne, hogy most majd okosan ki tudjuk találni a módját.

Amikor kijöttem a Washingtoni Holocaust Múzeumból, lelkem mélyéig feldúltan a szembesüléstől, arra gondoltam, hogy ez elképesztő, hogy ezt is az amerikaiak csinálják meg. Ők, akik a holocaust megakadályozásáért is ontották a véruket. Le a kalappal e nagyszerű társaság előtt, de könyörgök: *ezt a múzeumot Európában kellett volna fölállítani. Berlinben. Vagy Budapesten.* Valamit csinálni, tenni kellene! Ami megmutatja az erőfeszítéseinket és az áldozatunkat, hogy feláldozunk valamit magunkból is a kegyeletért. Hogy világossá tegyük a bocsánatkérésünket! Ez lehetne egy nagyvonalú gesztus, ami újra fölveti, újra elindítja a folyamatos beszédet.